



Különlenyomat a *Tarnai Andor-émlékkönyvből*,
szerkesztette KECSKEMÉTI GÁBOR,
munkatársak HARGITTAY EMIL, THIMÁR ATTILA,
Bp., Universitas Könyvkiadó, 1996, 352 l. (*Historia Litteraria*, 2).

MONOK ISTVÁN
„Libri in publica libraria exules scholastici”.
Kísérlet egy fejléc értelmezésére,
avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról
Magyarországon

A felsőmagyarországi városok könyves kultúrájának kutatása során az egyik legmeglepőbb, ugyanakkor az egyik legnehezebben értelmezhető felfedezésünk az volt, hogy Kassán, az evangélikus parókián találtunk egy katalógust, amely a *Catalogus Librorum Bibliothecae publicae Cassoviensis* címet viseli.¹ Most Besztercebányán került előnk egy összeírás, amelynek fejlécét közleményünk címében is idéztük: *Libri in publica libraria exules scholastici*.² A 122 tételes jegyzéken a grammatikai és a retorikai tankönyvek mellett latin és görög klasszikusok, 16. századi Biblia-kiadások, illetve egyháziatyák művei szerepelnek. Valóban olyan könyvek tehát, amelyek iskolai használatra valók.

Mindkettő (a kassai és a besztercebányai) összeírás datálatlan. Íráskéjük és a jegyzékeken szereplő szerzők, kiadások alapján minősítettük az egyiket 1670 körülinek (Kassa), a másikat 16. század végének (Besztercebánya).³

Mit jelentett azonban a „*publica libraria*”, illetve a „*publica bibliotheca*” elnevezés a 16–17. században?

Semmiképpen sem a mai értelemben használt „nyilvános könyvtár”-at. Ennek története ugyanis az európai nemzeteknél is csak a 18. század közepén kezdődik. Az angol szakirodalomban előfordul ugyan a „public library” elnevezés használata 15. századi — egyébként kivételes — példára, a firenzei San Marco Könyvtárra⁴

1 A 2313 tételes katalógus kiadását és Farkas Gábor értelmezését lásd: *Kassa város olvasmányai: 1562–1731*, sajtó alá rend. GÁCSI Hedvig, FARKAS Gábor, KEVEHÁZI Katalin, LÁZÁR István Dávid, MONOK István, NÉMETH Noémi, Szeged, 1990, 115–193 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 15).

2 Štátny okresný archív Banská Bystrica, fond Magistrát mesta Banskej Bystrice (Állami Járási Levéltár, Besztercebánya, a Városi Tanács iratai), Fasc. 209. Nr. 30.

3 Viliam Čičajnak köszönöm, hogy a jegyzéket xerox-másolatban elküldte nekünk. Több szakértővel való megbeszélés után állíthatjuk, hogy a jegyzéket 16. századi kéz írta.

4 Berthold Louis ULLMANN, Philip A. SRADLER, *The Public Library of Renaissance Florence: Niccolò Niccoli, Cosimo de' Medici and the Library of San Marco*, Padova, 1972 (Medievo e Umanesimo, 10). — A korban mindenképpen egyedülálló módon, 1444-ben „ad utilitatem hominum sempiternam” bizonyos értelemben nyilvánossá tett könyvtár sem „nyilvános könyvtár”.

vonatkoztatva. A franciák már óvatosabbak, s a Francia Forradalom előtti korlátozottan nyilvános könyvtárak történetét mindig „Vers la bibliothèque publique” című fejezetben foglalják össze.⁵ A német könyvtártörténetírás az „Öffentliche Bibliothek” megjelölést nem alkalmazza a 18. század előtti időkre, a nagy összefoglalások az 1750–1850 közti időszakot is a „Vorformen der Öffentlichen Bibliothek” cím alatt tárgyalják.⁶ A 15–17. század német könyvtár- és olvasmánytörténeti szakirodalma a „kommunale Bibliothek”,⁷ a „Bücher und Bibliotheken zur öffentlichen Nutzen”,⁸ illetve a már szűkített értelmű „reformatorische Öffentlichkeit der Bibliotheken”,⁹ kifejezéseket használja. (Természetesen nem vitatjuk azt a tényt, hogy az említendő magyarországi példákban szereplő gyűjtemények túlnyomórészt a reformáció itteni hatásaként jöttek létre, s fontos azt is hangsúlyozni, hogy a közösségi használatú könyvtárak gondolata antik előzményekre megy vissza, s ezeknek a példákknak a felmutatása, kiemelése a nagy reformátor-nemzedéket megelőzően élt humanista generációk eredménye.¹⁰)

- 5 A kérdés klasszikus tanulmánya (mint oly sok más témakörben is) a könyvtáros-levéltáros Jean ROTT tollából származik: *Sources et grandes lignes de l'histoire des bibliothèques publiques de Strasbourg détruites en 1870*, Cahiers alsaciens d'archéologie, d'art et d'histoire, 15(1971), 145–180. A gazdag szakirodalom legújabb összefoglalása: Louis DESGRAVES, *Vers la bibliothèque publique = Histoire des bibliothèques françaises sous l'Ancien Régime: 1530–1789*, sous la dir. de Claude JOLLY, Paris, 1988, 391–395.
- 6 Vö. *Vorformen der Öffentlichen Bibliothek*, zusammengestellt und eingeleitet von Peter VODOSEK, Wiesbaden, 1978 (Beiträge zum Büchereiwesen, Reihe B, Quellen und Texte, Heft 6); Wolfgang THAUER, Peter VODOSEK, *Geschichte der Öffentlichen Bücherei in Deutschland*, 2., erweiterte Auflage, Wiesbaden, 1990, 1. Kapitel, 15–29.
- 7 Bernd MCELLER, *Die Anfänge kommunaler Bibliotheken in Deutschland = Studien zum städtischen Bildungswesen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit: Bericht über Kolloquien der Kommission zur Erforschung der Kultur des Spätmittelalters 1878 bis 1981*, hrsg. von Bernd MCELLER, Hans PATZE, Karl STACKMANN, red. von Ludger GRENZMANN, Göttingen, 1983, 136–151 (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch–Historische Klasse, Dritte Folge, Nr. 137).
- 8 Klaus SCHREINER, *Bücher, Bibliotheken und „Gemeiner Nutzen“ im Spätmittelalter und in der Frühneuzeit: Geistes- und Sozialgeschichtliche Beiträge zur Frage der „utilitas librorum“*, Bibliothek und Wissenschaft, 9(1975), 202–249; Werner ARNOLD, *Ratsbibliotheken: Öffentlichkeit und öffentlicher Nutzen = Die Erforschung der Buch- und Bibliotheksgeschichte in Deutschland*, hrsg. von Werner ARNOLD, Wolfgang DITTRICH, Bernhard ZELLER, Wiesbaden, 1987, 396–397.
- 9 Rainer WOHLFEIL, *Reformatorische Öffentlichkeit = Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit: Symposium Wolfenbüttel 1981*, hrsg. von Ludger GRENZMANN, Karl STACKMANN, Stuttgart, 1984, 41–52 (Germanistische Symposien, Berichtsbände, 5).
- 10 Ladislaus BUZAS könyvtártörténete — *Deutsche Bibliotheksgeschichte der Neuzeit: 1500–1800*, Wiesbaden, 1976 (Elemente des Buch- und Bibliothekswesens, Bd. 2) — e szempontból nem igazán példaértékű, hiszen ő a nyilvános használatú könyvtárak történetét az 5. fejezetre szűkíti: „Die Protestantischen Stadt-, Kirchen-, und Schulbibliotheken” (63–79). Teszi ezt annak ellenére, hogy a korszak könyvtártörténetírásának alapkönyvében a 3. fejezet címe (már 1938-ban): „Die „Öffentlichkeit“ der

16. századi példákra visszamenően a német történetírás és jogtörténet az „Öffentlichkeit” fogalmát a következőképpen határozza meg: „... die »publica utilitas«, den »Öffentlichen Nutzen« den alle Glieder einer Gruppe, Gemeinschaft, Stadt etc. miteinander teilen, im Gegensatz zu dem Nutzen, den die einzelnen je für sich und nicht mit allem anderen gemein haben (singulorum utilitas). »Öffentlich« ... ist alles, was sich »auf die gemeinsame Wohlfahrt« (ad statuum communem) aller Bürger in geistlicher und weltlicher Hinsicht bezieht”.¹¹

A közös használatú könyvtárak történetéről szólva látnunk kell, hogy az olvasmányműveltség kutatása meghaladja a szűkebb értelemben vett könyvtártörténet-írás kompetenciáját.¹² A „*bibliotheca publica*” annak a sornak a végén áll, amely a „*res publica emendandā*”-val kezdődik, s az „*educatio publicā*”-val folytatódik. Sem időbeli, sem művelődéstörténeti összefüggésrendszeréből nem ragadható ki tehát a kérdés vizsgálata.

Bizonyos értelemben a főúri udvaroknak mint művelődésszervező intézményeknek s ezek könyvtárainak mint az udvarhoz tartozók előtt nyitott gyűjteményeknek az előtörténetéhez tartozik az a már Senecánál fellelhető, s a 15. századi humanisták körében népszerű gondolat, miszerint a túlzottan nagy és mások elől elzárt magánkönyvtárak léte bírálathoz alá veendő.¹³ Az alexandriai könyvtárra vonatkozó kritikáját Francesco Petrarca is idézi, amikor kifogásolja korának a könyveket feleslegesen birtoklóit.¹⁴ Senecán és Petrarcan kívül is számos tudós értekezett hasonló értelemben. Közülük itt egyetlenként a 16–17. századi Magyarországon is elterjedt olvasmánynak mondható Guillelmus Peraldus példáját említjük. A dominikánus szerzetességből a lyoni püspöki székhelybe emelkedett teológus *Summa virtutum ac vitiorum* című művének hatodik fejezetében Szent Hieronymusra hivatkozva ezt írja: „*Habeant qui volunt veteres libros, vel in membranis purpureis auro argentoque descriptos, vel uncialibus ut vulgo aiunt litteris, onera magis exarata quam codices, dummodo mihi meisque permittant pauperes habere schedulas, et non tam pulchros codices, quam emendatos*”.¹⁵

Ezek a gondolatok a 16. századi államelméleti művekben is helyet kaptak, mint fontos, az uralkodók, illetve a főnemesség számára nem elhanyagolható kérdések. Egészen odáig menően, hogy a század közepén már megkülönböztették a „*nobilitas*

Bibliothek unter dem Einfluß vom Humanismus und Reformation” (Heinrich KRAMM, *Deutsche Bibliotheken unter dem Einfluß vom Humanismus und Reformation: Ein Beitrag zur deutschen Bildungsgeschichte*, Leipzig, 1938, 183–209).

11 Wolfgang MAGER, *Zur Entstehung des modernen Staatsbegriffes*, Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse der Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, 1968, Nr. 9, 403–415; vö. még Lucian HÖLSCHER, *Öffentlichkeit = Geschichtliche Grundbegriffe*, Bd. 4, Stuttgart, 1978, 431.

12 Egyre inkább bebizonyosul, hogy „könyvtártörténet-írás”, mint elkülönült és (főként) bezárkózó szakma — bármiféle „szakmai” erőltetés ellenére — nem létezik.

13 „*Vitiosum est ubique quod nimium est*” — Seneca: *De tranquillitate animi*. 9, 4–7; „*distringit librorum multitudo*” — Seneca: *Epistola ad Lucilium* 1, 2.

14 Franciscus PETRARCHA, *De remediis utriusque fortunæ libri II*, Lugduni, 1585, 177–184.

15 Antverpiæ, 1567. Tractatus 6: *De superbia librorum*.

generis”-t és a „*nobilitas literatá*”-t,¹⁶ és megfogalmazták azt is, hogy nem akkor szolgálják igazán a „*res publicá*”-t, ha pusztán önmaguk lesznek képzettek és olvasottak, de azzá kell tenni a *res publica* tagjait is.¹⁷ Ennek elérésére azonban, mint Christian Besold mondja, jobb, ha ők is részt vesznek a „*publica institutio*” életében és a „*publica disciplina*” útját választják neveltetésükhöz is.¹⁸ Könyvtáraikat pedig nyissák meg egyfajta közösségi használat előtt, fogalmazza meg Cyriacus Spangenberg *Adelspiegel*jében.¹⁹

A humanista tudósok nemegyszer nem pusztán elméletileg követelték a könyvtárak használatba vehetőségét, hanem maguk is példát mutattak saját, nagyobb gyűjteményük részbeni megnyitásával. A nemzetközi szakirodalom általában a sponheimi bencés apátot, Johannes Trithemius,²⁰ a sélestati (Schlettstadt) Beatus Rhenanus²¹ és a sankt galleni Joachimus Vadianus²² szokta említeni, de számos más példa is felhozható igazolásul.

16 Vö. Laurentius HUNFREDUS (HUMPHREY), *Optimates sive de nobilitate*, Basileæ, 1559, 326 („se armis, non literis natos predicant [sc. nobiles]”).

17 Lásd például: Andreas Frisius MODREVIUS (MODRZEWSKI) (*Commentariorum de republica emendanda libri quinque*, vol. I, ed. Casimirus KUMANIECKI, Warszawa, 1953), aki érvelésének végére helyezi (pp. 56–57): „Nulla est igitur compediosior ad sapientiam perveniendi via, quam lectio librorum tum sacrorum, tum etiam a viris eruditissimis conscriptorum.”

18 Christianus BESOLDUS, *Discursus politici singulares de informatione et coactione ...*, Argentorati, 1626, sumptibus Lazari Zetzneri, p. 16: „Ego puto publicam disciplinam in sapientia et consensu totius civitatis fundatam, firmiorem quidem constantiam habere, quam ab unius quæ iudicio penderet” — p. 27: „Juvat et habere publicas bibliothecas ... nulliusque privati ...”

19 Cyriacus SPANGENBERG, *Ander Theil des Adelspiegels*, Schmalkalden, 1594, ff. 75v–77v: Von Bibliotheken oder Libraren: „Neben wolbestelleten Predigstulen vnd rechtschaffen angerichten Schulen sind gute Bibliotheken nicht allein ein schönes lustiges Kleinodt, sondern auch ein notwendig stück, daran gar viel gelegen vnd solchs auch nicht wenig zu beförderung vnd erhaltung werer Religion vnd guter Künste nützlich vnd dienstlich ist. Denn alle Pfarrherrn, Professores vnd Schulmeister des vermögens nicht sind das sie alle Patres, Historicos, vnd andere gute Autores für sich selbst zeugen möchten, deren sie aber doch nicht allwege allerding entraten können.”

20 Lásd például: Klaus ARNOLD, *Johannes Trithemius (1462–1516)*, Würzburg, 1971, 56–73 (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg, Bd. 23): Trithemius als Büchersammler und die Bibliothek von Sponheim; Roland BEHRENDT, *The Library of Abbot Trithemius*, *The American Benedictine Review*, 10(1959), 67–85.

21 Összefoglalóan: Paul ADAM, *L'Humanisme à Sélestat: L'Ecole — Les humanistes — La bibliothèque*, 3e. éd., Sélestat, 1973; ez után: Hubert MEYER, *Beatus Rhenanus (de Sélestat) et sa bibliothèque*, *Librarium*, 19(1976), 21–31.

22 *Bibliotheca Vadiani: Die Bibliothek des Humanisten Joachim von Watt nach dem Katalog des Josua Kessler von 1533*, unter Mitwirkung von Hans FEHRLIN und Helen THURNHEER bearb. von Verena SCHENKER-FREI, St. Gallen, 1973 (Vadian-Studien, Untersuchungen und Texte, 9).

A reformáció előtti városi könyvtárak, illetőleg a városi tanácsok könyvtárai, s azok részleges nyilvánossága is a Petrarca utáni humanista generációk hatásának tudható be. Ilyen lehet a már említett sélestati könyvtár alapítása,²³ a hamburgi²⁴ vagy a lipcsei²⁵ városi tanácsi gyűjtemény, de főként a nürnbergi példa, ahol az alapítás „dem almechtigen Got zu lob vnd ere vnd dem rate der stat vnd *der gantzen gemeyn zu nutz*” történt.²⁶ Az említett, már az új szellemet képviselő példák végén említjük meg, hogy Wittenbergben, 1512-ben, Georg Spalatin az új egyetemi könyvtár számára a könyveket már „*pro communi omnium utilitate et doctorum et discipulorum nostrae academiæ tam posteriorum quam præsentium*” vásárolta.²⁷

Vitathatatlan azonban, hogy a közösségi használatú könyvtárak történetében a fordulópontot a reformáció jelenti. A gondolat ugyanis szervesen illeszkedik egyrészt az oly sok értelemben megőrzött humanista hagyományok sorába, másrészt abba a gondolatrendszerbe, amely végső soron az egyén megváltásának lehetőségét célozza. Az immár képzettebb hívő közösség újfajta vallásosság iránti igényét kielégíteni kívánó, az istentisztelet középpontjába a tanító prédikációt helyező reformáció igényelte az egyén szellemi fejlődését lehetővé tevő újfajta intézményrendszert, az iskolákat és a könyvtárakat is. Azok a főként jezsuita példák, amelyeket a szakirodalom mint közösségi használatú katolikus gyűjteményeket említ, már a reformáció eredményeit részben magukévá tevő, okos rendi politika eredményei.²⁸

Luther 1524 elején megjelent felhívásában „An die Ratsherren aller Städten deutsches Landes” követeli, hogy a tanácsok alapítsanak „gutte librareyen odder bücher heuser”.²⁹ Ezután a gyorsan szerveződő új egyház szabályzataiba is bekerült a könyvtárról való gondoskodás szükségessége. Johannes Bugenhagen, aki az 1528-as braunschweigi és az 1535-ös pomerániai Kirchenordnung összeállítója, ez utóbbiban következőként fogalmaz: „Van librien. Unde sind in den steden in parhen unde klöstern etliche librien, dar denne etliche gude bökere inne sind, welcke itzunder iemmerlick unde schmelick vorkamen unde vörbrackt werden, dat men dar

23 Lásd a 21. jegyzetet, továbbá Franz HARTWEG, *Das Bildungsangebot in Schlettstadt in der zweiten Hälfte des XV. und im XVI. Jahrhundert = Literatur und Laienbildung*, i. m. (l. 9. sz. jegyzet), 215–224.

24 Erich ZIMMERMANN, *Hinrich Murmester und die älteste Hamburger Stadtbibliothek (1478/81) = Libris et Litteris: Festschrift für Hermann Tiemann*, hrsg. von Christian VOIGT, Erich ZIMMERMANN, Hamburg, 1959, 40–49.

25 Gustav WUSTMANN, *Geschichte der Leipziger Stadtbibliothek*, Bd. 1, Neujahrsblätter der Bibliothek und des Archivs der Stadt Leipzig, 2(1906), 1–122.

26 Lásd Johann PETZ, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der Bücherei des Nürnberger Rates: 1419–1538*, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg, 6(1886), 138.

27 Maria GROSSMANN, *Humanisme in Wittenberg 1485–1517*, Nieuwkoop, 1975, 100–112: *The Growth of a Humanistic Library*.

28 Valenciennes: 1563; Dôle: 1582 stb. Vö. a Louis DESGRAVES 5. jegyzetben említett összefoglalásában szereplő adatokkal.

29 Martin LUTHERS *Werke*, hrsg. von Joachim Karl Friedrich KNAAKE (et alii), Weimarer Ausgabe, Bd. 15, 1899, 48.

över ock bevelen unde vörordenen wille, dat solcke wol to hope vorsammet werden, unde in einer iewelicken stad eine gemeine liberie gehalten werde, vör de partners, predikers, scholmesters und scholgesellen etc.”³⁰ 1531-ből Strasbourgból maradt ránk egy dokumentum, amely szerint „ein liberi anrichten ... die gemein wär, das die armen gelerten sich daran üben möchten”³¹ — de szinte valamennyi protestáns várost vizsgálva sorolhatók a példák.

Ezek a szabályzatok, s később a német városok példája szolgált alapul a magyarországi, többségében német lakosságú evangélikus városoknak, hogy a maguk tanácsi könyvtárait, iskoláit, illetve ezek gyűjteményeit a városukban volt szerzetesrendi könyvtárak megtartásával, anyaguk szelektálásával, majd gyarapításával létrehozzák. A gyűjtemények igen gyakran egy-egy parókián voltak elhelyezve, vagy akkor adták át a parókiának, amikor már kinőtte a városi tanácsi kereteket. A magyar szakirodalomból is ismerünk példákat. 1535-ben Kőszegen azokat a könyveket írták össze, amelyek a parókián, de a város tulajdonában voltak („im pfarhoff geinventiert worden ... zur gemeiner Stadt Güns bibliothekh gehörig”).³² Brassóban az iskola könyvtára volt hasonló jogi státuszban.³³ A kassai „Bibliotheca publica” is feltehetően az evangélikus egyház kezelésében, de a városi közösség használatában álló gyűjtemény volt. Nem gondoljuk természetesen, hogy valamennyi polgár élt is ezzel a lehetőséggel, de a városi tanács tagjai, az iskolák tanárai, az egyházi emberek (esetleg a tanulók is) minden bizonnyal.

Idézett felhívásában Luther az alapításon és fenntartáson kívül az ellenőrzést is a tanácsok feladatává tette, s ezt az ellenőrző funkciót is az egyházzal és az iskolákkal közösen gyakorolták.

A tanulmányunk megírásának ürügyéül szolgáló beszercebányai jegyzék is egy ilyen ellenőrzés — modern kifejezéssel állományrevízió — alkalmával született talán. Talán nem túlzás megkockáztatnunk azt a feltevést, hogy a nyilvános, esetleg az egyház kezelésében álló könyvtár állományából kiválogatták az iskolai használatra alkalmas könyveket, s átadták őket az iskolának.

Befejezésül még néhány megjegyzés: nem gondolom, hogy ez a tanulmány a magyarországi közösségi használatú könyvtárak korai történetének valamennyi részét érintette. Ellenkezőleg. Meggyőződésem, hogy könyvtártörténetünknek ez a

30 A braunschweigit lásd: *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, hrsg. von Emil SEHLING, 6. Bd., I. Hälfte, *Die Welfischen Lande*, 1. Halbband, *Die Fürstentümer Wolfenbüttel und Lüneburg mit den Städten Braunschweig und Lüneburg*, Tübingen, 1955, 396; a pomerániaiakat: *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, hrsg. von Emil SEHLING, 4. Bd., *Das Herzogtum Preußen, Polen, Die ehemals polnischen Landesteile des Königreichs Preußen, Das Herzogtum Pommern*, Leipzig, 1911 (reprint: 1970), 336. — Ezen Kirchenordnungen könyvtártörténeti szempontú feldolgozását lásd: Otto RADLACH, *Die Bibliotheken der evangelischen Kirche in ihrer rechtsgeschichtlichen Entwicklung*, *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 12(1895), 153–173.

31 Jean ROTT, az 5. jegyzetben *i. m.*, 145.

32 KŐSZEGHY Sándor, *MKsz.*, 1894, 302.

33 Julius GROSS, *Zur ältesten Geschichte der Kronstädter Gymnasialbibliothek*, *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, NF. 21(1887), 591–708, különösen: 596.

része is teljesen kidolgozatlan. Szándékom a figyelem felkeltése volt, mint ahogy megemlítem, hogy egy majdani könyvtártörténetnek ezzel a témával kapcsolatosan foglalkoznia kell majd (1) a magánkönyvtárakból való kölcsönzésekkel; (2) az udvari könyvtárak nyilvánosságával; s (3) azzal a kérdéssel: mit jelentett ténylegesen az „Ex libris ... et amicorum ejus” possessor-bejegyzés, amelyre példák sokaságát ismerjük Németújvártól (Beythe testvérek) Kolozsvárig (Bethlen Miklós).

Végezetül szeretném újra hangsúlyozni: a hazai könyves kultúra forrásai nagyjából még feltáratlanok. A közösségi használatú könyvtárak esetében is csak véletlenül felbukkant jegyzékekről tudunk. A kérdés történetét — mint ahogy a magyarországi könyvkereskedelem történetét sem — levéltári szinten jószerével soha senki sem kutatta.